

Folwarki trynitarzy łuckich w latach 1799–1832

Michał Glatte

INSTYTUT HISTORII
UNIWERSYTET PAPIESKI JANA PAWŁA II
W KRAKOWIE
ORCID: 0000-0002-9507-0735

ABSTRACT

Land estates owned by Trinitarians of Lutsk between 1799–1832

The possessions of Roman Catholic Church during the 18th and first half of 19th centuries consisted of many elements owned by: parishes, orders, chapters, seminaries and schools, hospitals, economics of diocesan bishops and bishops suffragans. Among the Orders existing in lands taken by Russian Empire in 18th century important role played the Order of the Most Holy Trinity and of the Captives. One of trinitarian monasteries have been located in Lutsk since the first half of 18th century. During this period monastery's benefices consisted of sums, alms and incomes generated by estates. Between 1729–1842 Trinitarians of Lutsk owned three land estates. The 1st one contained two villages Jarowica and Wyszkowa, the 2nd some part of Boruchowa and the 3rd village Siekierzycza and three parts of Wólka Siekierzycza. Each of folwarks took care of agriculture and animal husbandry. Moreover the trinitarian's subjects produced yarn. Annual income generated by land estates depended on many factors – natural ones as well as some depending on men's will. In 1812 trinitarian's villages have been plundered by the Russian Imperial Army. This event caused impoverishment of trinitarian peasants and financial troubles of the whole Lutsk monastery.

KEY WORDS: Dioceses of Lutsk and Zhytomyr, Trinitarians, Lutsk, folwarks, estates, Volhynian Governate, Eastern Borderlands, Volhynia, Taken Lands, economy of the Roman Catholic Church

SŁOWA KLUCZOWE: diecezje łucka i żytomierska, trynitarze, Łuck, folwarki, gubernia wołyńska, Kresy Wschodnie, Wołyń, Ziemie Zabrane, gospodarka kościelna

Temat gospodarki kościelnej pod zaborem rosyjskim nie doczekał się całościowego opracowania. O ile staropolska gospodarka plebańska posiada szereg monografii¹, to zagadnienia związane z materialnymi podstawami istnienia parafii oraz klasztorów na południowo-wschodnich Ziemiach Zabrzanych nie zostały – jak dotąd – wyczerpująco opracowane. Dotychczasowe badania koncentrowały się na edycji protokołów wizytacyjnych², odtwarzaniu historii i administracji diecezji łuckiej i żytomierskiej³ lub poszczególnych kościołów⁴, czy wreszcie – zagadnieniach leżących na pograniczu historii sztuki, architektury oraz symboliki zakonnej⁵. Pojedyncze studia gospodarcze skupiają się, jak dotąd, na problemie dekretu kasacyjnego z 1819 r. oraz jego skutkach⁶.

Celem ogólnym (szerszym) niniejszego artykułu jest, z jednej strony, rozpoczęcie autorskich badań nad gospodarczymi podstawami istnienia Kościoła katolickiego pod zaborem rosyjskim w pierwszej połowie XIX w. oraz skutkami pozbawienia go niezależności finansowej po zaborze majątków przez władze carskie po 25 grudnia 1841 r., kiedy to car wyjął spod jurysdykcji kościelnej majątki duchowieństwa wyższego i zakonnego, a następnie przeniósł je pod zarząd cywilny⁷. Zaproponowana chronologia nie wyklucza uwzględnienia wcześniejszych prób kasat, czy uzależnienia Kościoła od władzy świeckiej; wręcz przeciwnie – stanowi jedynie punkt wyjścia do szerszej refleksji nad podstawami materialnej egzystencji

¹ D. Główka, *Gospodarka w dobrach plebańskich na Mazowszu w XVI–XVIII wieku*, Warszawa 1991; *idem*, *Majątek osobisty duchowieństwa katolickiego w Koronie w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 2004; M. Kluczevska-Stanek, *Gospodarka plebańska w dekanacie Kije pod koniec XVIII wieku*, „Między Wisłą a Pilicą. Studia i Materiały Historyczne” 2006, t. 7, s. 111–136; W. Kowalski, *Uposażenie parafii archidiaconatu sandomierskiego w XV–XVIII wieku*, Kielce 1998; Z. Kropidłowski, *Dobra materialne, wyposażenie i dochody parafii, duchowieństwa i służby kościelnej dekanatu puckiego w okresie staropolskim*, Gdańsk 2007; J. Wiśniewski, *Uposażenie kościołów, duchowieństwa i służby kościelnej w diecezji pomezkańskiej (XVI–XVIII w.)*, Olsztyn 2013; K.R. Prokop, *Fabrica ecclesiae. Budowa i utrzymanie katolickich miejsc kultu w diecezji krakowskiej w czasach nowożytnych*, Kraków 2011.

² S. Tylus, *Trynitarze łucy w świetle wizyty generalnej 1799 r.*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1998, t. 70, s. 137–206; S. Romański-Cebula, *Kościół pw. św. Jakuba i klasztor bonifratrów w Łucku w opisie wizytacyjnym z 1832 roku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2020, t. 113, s. 351–381; *Kościół parafialny w Lubomlu. Wizytacje*

generalne z lat 1796–1839, M. Dębowska (oprac.), Lublin 2012.

3 F. Sznarbachowski, *Początek i dzieje Rzymsko-katolickiej Diecezji Łucko-Zytomierskiej, obecnie Łuckiej, w zarysie*, Warszawa 1926; M. Dębowska, *Rządy biskupa Kaspra Kazimierza Cieciszowskiego w niekanonicznej diecezji pińskiej (1795–1798)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2013, t. 100, s. 181–203; eadem, *Diecezja łucka i żytomierska w pierwszych latach istnienia. Wybrane zagadnienia*, Lublin 2014; J. Szczepaniak, *Diecezje łucka i żytomierska w świetle schematyzmu na 1832 rok (1)*. *Schematyzm – edycja źródła*, „Textus et Studia” 2021, nr 3 (27) (mps); idem, *Diecezje łucka i żytomierska w świetle schematyzmu na 1832 rok (2)*. *Dekanały, parafie, zakony, kościoły i klasztory*, „Textus et Studia” 2021, nr 4 (28) (mps); idem, *Katalog kościołów oraz duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego diecezji łuckiej i żytomierskiej (1850–1867)*, z. A: *Ordynariusz, instytucje centralne diecezji łuckiej i żytomierskiej, parafie diecezji łuckiej oraz indeks miejscowości diecezji łuckiej*, Kraków 2020; idem, *Katalog kościołów oraz duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego diecezji łuckiej i żytomierskiej (1850–1867)*, z. B: *Parafie diecezji żytomierskiej, klasztory, zmarli oraz indeks osobowy duchowieństwa obu diecezji i indeks miejscowości diecezji żytomierskiej*, Kraków 2021; idem, *Katalog kościołów oraz duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego diecezji łuckiej i żytomierskiej (1850–1867)*, z. C: *Diecezja łucka i żytomierska w świetle schematyzmów za lata 1850–1867*, Kraków 2021 (mps).

4 M. Dębowska, *Łacińska parafia pod wezwaniem św. Jakuba Apostoła w Łucku (XV–XVIII w.)*, Lublin 2014; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Zniesione kościoły i klasztory rzymsko-katolickie przez rząd rosyjski w wieku XIX-tych*

Kościół pod zaborem rosyjskim. Nie sposób bowiem opisać strat bez wcześniejszego określenia tego, co utraciono. Z drugiej strony, artykuł stanowi skromny efekt dotychczasowych badań nad gospodarką kościelną (zarówno klasztorną, jak i plebańską) pod zaborem rosyjskim, która do lat 40. XIX w. stanowiła w dużej mierze kontynuację stanu sprzed rozbiorów.

Majątek kościelny w okresie staropolskim składał się z wielu elementów. Zaliczyć do nich należy uposażenia: parafii, klasztorów, kapituł, seminariów, szpitali, szkół czy wreszcie – dóbr stołowych biskupów ordynariuszy oraz pomocniczych. Fundusze klasztorne składały się z wielu źródeł dochodów. Poza sumami funduszowymi (np. ewikcyjnymi lub wyderkafami), czynszami czy jałmużną bardzo istotną rolę odgrywały dobra ziemskie generujące dużą część przychodów niezbędnych do prawidłowego funkcjonowania konwentu oraz realizacji jego misji.

Powyższe rozważania skłoniły autora do rozpoczęcia studiów nad zagadnieniem gospodarki kościelnej pod zaborem rosyjskim od folwarków klasztornych. Wybór trynitarzy łuckich podyktowany został dostępem do 12 niewykorzystanych dotąd naukowo protokołów wizytacyjnych z lat 1799–1832. Brak dostępu do późniejszych źródeł (1833–1850) wyklucza w tym momencie opis dalszych dziejów konwentu. Istnieje możliwość, że przyszłe kwerendy archiwalne pozwolą uzupełnić te braki.

Nie bez powodu w obręb niniejszego artykułu nie zostały włączone przychody generowane przez folwarki. Zostaną one omówione w osobnej pracy poświęconej li tylko bilansowi ekonomicznemu konwentu łuckiego. Jako że bilans stanowi różnicę pomiędzy oszczędnościami i przychodami a wydatkami, decyzja o wyłączeniu z niniejszego studium opisu przychodów finansowych (zarówno tych płynących z ziemi, jak i pochodzących z kapitałów) wpłynie na większą przejrzystość tematu poprzez zebranie w jednym miejscu zagadnień *stricte* finansowych i ich uporządkowanie. Z tego

powodu bezpośrednim (węższym) celem niniejszego artykułu jest opisanie rzeczywistości gospodarskiej folwarków trynitarских w aspektach oświetlonych przez protokoły wizytacyjne z lat 1799–1832.

Z tych samych powodów (przejrzystość) funkcje konwentu trynitarского nie zostaną poruszone w niniejszym artykule. Konstruktywny ich opis wymaga w pierwszej kolejności omówienia podstaw gospodarczych funkcjonowania klasztoru. Trudno bowiem mówić o prowadzeniu jakiegokolwiek działalności bez posiadania na to środków (własnych lub pożyczonych). Z drugiej strony, taka analiza nie byłaby pełna bez uwzględnienia szerszych religijno-polityczno-gospodarczych kontekstów, co z kolei wymaga pogłębionych studiów. Nie oznacza to bynajmniej całkowitego zaniechania opisu działalności konwentu łuckiego, a jedynie koncentrację na gospodarczym podłożu tejże w celu jej przyszłego całościowego omówienia. W ten sposób wydatki oraz ich źródła – co wydaje się ze wszech miar logiczne – zostaną omówione w zapowiadanej artykule.

Pojęcie folwark – obecne w tytule – wymaga w tym miejscu usystematyzowania. W rozumieniu wizytatorów nie jest to termin ścisły. Mogły się kryć pod nim nie tylko nieruchomości wiejskie należące do klasztoru, gdzie poddani wykonywali pańszczyznę (zazwyczaj; folwark *sensu stricto*), ale również grunty całej wsi (rzadziej). Wynika stąd, że wieś nie jest tym samym co folwark z dwóch powodów. Po pierwsze, w obrębie wsi znajdowały się grunty nienależące bezpośrednio do folwarku (włościańskie czy cerkiewne). Po drugie, jeden folwark mógł być tworzony przez kilka (części) wsi – w tym przypadku dwie. Wobec tego tytułowe folwarki należy rozumieć jako swego rodzaju skrót myślowy oznaczający ogół ziemi należącej do trynitarzy łuckich, wraz z ich infrastrukturą, uprawami, hodowlą etc., uwzględniając opisane w protokołach wizytacyjnych sąsiedztwo włościańsko-cerkiewne.

Na osobne omówienie zasługują również kwestie metrologiczne. Autor natrafił w tym miejscu na

w diecezji łuckiej, żytomierskiej i kamienieckiej (gub. wołyńskiej, kijowskiej i podolskiej), „Nova Polonia Sacra” 1928, t. 1, s. 1–407; *idem*, *Wspomnienie o Trynitarzach na Wołyniu, Podolu i Ukrainie*, Kraków 1909; *idem*, *Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi*, t. 1–2, Kraków 1918.

5 M. Sobczyńska-Szczepańska, *Architektura trynitarzy na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Katowice 2017; A. Witko, *Sztuka w służbie Zakonu Trójcy Świętej w siedemnastym i osiemnastym stuleciu*, Warszawa 2002.

6 F. Borowski, *Dekret kasacyjny z roku 1819 i jego wykonanie w stosunku do zakonów diecezji sandomierskiej*, *Szczęśne* 2017; Ł. Janeczek, *Gospodarka w dobrach skasowanego klasztoru oo. Cystersów w Koprzywnicy w latach 1819–1864*, Zielenka Góra 2019.

7 *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2: 1764–1945, cz. 1: 1764–1918, B. Kumor, Z. Obertyński (red.), Poznań–Warszawa 1979, s. 458.

⁸ J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2012, s. 193–199.

⁹ Państwowe Archiwum Obwodu Żytomierskiego w Żytomierzu (Державний Архів Житомирської Обл-ласті) [dalej: DAŻO], f. 90, op. 1, sp. 567, k. 16v.

¹⁰ *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, t. 1: A–N, A. Mączak (red.), Warszawa 1981, s. 446, 568.

¹¹ M. Sobczyńska-Szczepańska, *op.cit.*, s. 314; S. Tylus, *op.cit.*, s. 139.

niespodziewane trudności przy próbie określania, a następnie przeliczenia miar staropolskich na obecnie stosowany system metryczny. Mimo podjętych prób nie udało się bezspornie ustalić, jakimi miarami posługiwano się w badanym okresie na Wołyniu. Z tego powodu zrezygnowano z przeliczania miar staropolskich do czasu wyjaśnienia tego problematycznego zagadnienia, jednocześnie sygnalizując w przypisach przypuszczalne wielkości. Pozorna obfitość opracowań nie jest pomocna w tym zakresie. Brakuje klarownego omówienia miar i wag staropolskich obowiązujących pod zaborem rosyjskim lub autorowi nie udało się do takowego dotrzeć⁸. Szczególnie trudne jest określenie miar powierzchni rolnych. Wizytatorzy posługują się włókami, morgami i prętami. Na włókę składało się 30 morgów, a ta odpowiadała 300 prętom. Co zrozumiałe, wizytatorzy nie przeliczali tych miar na system metryczny⁹. Próba posłużenia się najbardziej oczywistą włóką i morgą staropolską, ustaloną konstytucją z 1764 r., napotyka na co najmniej dwa problemy. Po pierwsze, taka morga nie składała się z 300, a jedynie z 30 prętów, a na dodatek kwadratowych¹⁰. Po drugie, nie wiadomo (autorowi), jak przedstawiała się rzeczywistość (praktyka) metrologiczna na Wołyniu w tym czasie. Z racji tego, że badania zmierzające do rozwiązania nakreślonego wyżej problemu znacząco wykraczają poza zakres niniejszego studium, autor postanowił jedynie podzielić się swoimi wątpliwościami z Czytelnikiem, mając nadzieję w przyszłości je rozwiązać.

Na koniec należy zaznaczyć, że świadomie zdecydowano się na zastosowanie, zaczerpniętej z protokołów wizytacyjnych, pisowni nazwiska fundatora łuckiego konwentu (Maykowski zamiast Majkowski). Ten subiektywny wybór podyktowany został przykładem rodziny Zamoyskich oraz dowolnością literatury w tym względzie¹¹.

1. Zarys historii trynitarzy łuckich

Założony w XII w. Zakon Trójcy Przenajświętszej od Wykupu Niewolników został sprowadzony do Polski w 1685 r. przez Jana III Sobieskiego. Pierwsza fundacja trynitaraska w Polsce powstała rok później we Lwowie. Konwent trynitarzy łuckich został w całości ufundowany przez skarbnika braclawskiego Pawła Maykowskiego (zm. 15 czerwca 1739 r.). W 1717 r. sprowadził on do miasta pierwszych zakonników, dla których w maju 1718 r. zakupił teren od unickiego metropolity kijowskiego Leona Kiszki oraz unickiego biskupa łuckiego Józefa Wyhowskiego. Był to chronologicznie 12 – spośród wszystkich 33 tworzących prowincję św. Jana w XVII–XVIII w. – klasztor trynitarzy bosych na ziemiach polskich. Pierwotnie trynitarze korzystali z małego – powierzonego im przez metropolitę ruskiego – mieszczącego się na przedmieściu Chmielnik, nad rzeką Głuszcem (osuszoną ok. 1930 r.), unickiego kościółka pw. św. Michała. Dwa lata później rozpoczęła się – trwająca dziewięć lat – budowa kościoła. W roku jej ukończenia (1729) Paweł Maykowski zapisał konwentowi łuckiemu pięć nabytych wcześniej wiosek. Budowa czteroskrzydłowego klasztoru została ukończona w latach 40. XVIII w. Murowany kościół trynitaraski pw. św. Michała oraz Nawrócenia św. Pawła konsekrował dopiero 13 lipca 1777 r. biskup *in partibus infidelium* ceszaropoliński, biskup pomocniczy łucki, kanclerz tamtejszej kapituły Franciszek Komarnicki. Kolejną ważną – aż brzemienne – datą w historii konwentu łuckiego był rok 1812. Wtedy w klasztorze zamieszkał jeden z dowódców rosyjskich Aleksander Piotrowicz hr. Tormasow (1752–1819), a część klasztoru została zajęta przez armię rosyjską na szpital wojskowy. W efekcie klasztor wraz z należącymi do niego zabudowaniami gospodarczymi został znacznie uszkodzony, a koszty naprawy znacząco nadszarpnęły – mocno obciążony w tym czasie – budżet konwentu. 113 lat po ufundowaniu folwarków zakonnicy zostali pozbawieni dóbr ziemskich

¹² DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 8, k. 257–259v; DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 14, k. 544; DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 8, k. 305–305v; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 279, k. 3v; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 293, k. 2–3v, 6–8v, 9v, 10v; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 567, k. 1–2; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 701, k. 2; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Zniesione kościoły...*, s. 136–139; *idem*, *Wspomnienie...*, s. 38; M. Sobczyńska-Szczepańska, *op.cit.*, s. 242; A. Witko, *Trynitarze*, Kraków 1999, s. 23, 125, 174.

¹³ DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 14, k. 545v; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 293, k. 16; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 567, k. 10v; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 701, k. 2v; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 756, k. 3v; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 1012, k. 35v; *Boruchów [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 15, cz. 1, B. Chlebowski (red.), Warszawa 1902, s. 217; *Jarowica [w:] Słownik geograficzny...*, t. 15, cz. 2, s. 8; *Wyszków [w:] Słownik geograficzny...*, t. 15, cz. 2, s. 706; *Sikiryce [w:] Słownik geograficzny...*, t. 15, cz. 2, s. 585.

¹⁴ Byli to Antoni (kanonik katedralny i surogat łucki, następnie deputat na Trybunał Koronny oraz kanclerz łucki), Henryk, Kasper (podczaszy wołyński), Bogusław (podczaszy wołyński), Jerzy (kanonik łucki, a także prepozyt nieświcki w latach 1727–1742) oraz Ferdynand Horainowie. Patrz: S. Tyłus, *op.cit.*, s. 201.

¹⁵ *Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy*, E. Janas, W. Kłaczewski (oprac.), Kórnik 2002, s. 188, 255.

¹⁶ *Ibidem*, s. 64, 305.

przez władzę carską. Kasata konwentu nastąpiła w 1850 r., kończąc w ten sposób stutrzydziestotrzyletnią obecność trynitarzy bosych w Łucku na Wołyniu¹².

2. Lokalizacja oraz historia folwarków

Trynitarze łuccy posiadali trzy folwarki. Pierwszy z nich obejmował dwie wsie Jarowicę i Wyszków, drugi – bliżej nieokreśloną część Boruchowa, natomiast trzeci – wieś Siekierzyce oraz trzy części Wólki Siekierzyckiej. Jak podaje *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, wszystkie leżały w powiecie łuckim, trzy z nich należały do gminy Poddubce, natomiast Siekierzyce wraz z Wólką – do gminy Torościaniec. Jarowica graniczyła od południa z Łuckiem, Wyszków – z Kiwircami i Żydyczynem (kolejno od wschodu i zachodu), Boruchów – z Teremnem i Poddubcami, natomiast Siekierzyce – z Hawczycami, Jeziorem i Bodiaczowem¹³.

Wyżej wymienione folwarki w całości pochodziły z fundacji skarbnika braclawskiego Pawła Maykowskiego. Nabył on wchodzące w ich skład wioski lub ich części celem zabezpieczenia materialnego bytu ufundowanego przez siebie klasztoru – a następnie przekazał je prawem donacji wieczystej łuckiemu konwentowi trynitarzy. Wieś Jarowicę zakupił w połowie od Horainów¹⁴, a w połowie od skarbnikostwa czernihowskich, małżeństwa Mikołaja i Teresy z Wolskich Tyszów Bykowskich¹⁵. 3 kwietnia 1728 r. sprzedali oni skarbnikowi Maykowskiemu drugą połowę wioski za 19 000 zł, co zostało wpisane do akt grodzkich łuckich 13 listopada tego roku. Również od Horainów nabyta została wieś Siekierzyce, wraz z trzema częściami należącej do niej Wólki. Transakcję zawarto 13 września 1725 r. i oblatowano w aktach grodzkich łuckich 5 stycznia 1726 r. Cztery dni później trynitarze weszli w posiadanie zakupionych od nich za 31 000 zł wiosek. Wyszków zakupiono 4 września 1724 r. w całości za 35 000 zł od Józefa Wołoczkiewicza Olizara, stolnika kijowskiego (1720–1742)¹⁶. Oblata zakupu odbyła

się dziewięć dni później w aktach grodzkich łuckich, a 13 stycznia 1725 r. trynitarze oficjalnie weszli w jej posiadanie. Trzecia część Boruchowa – rozszerzona w latach 20. XIX w. o kolejny jej fragment nieznaney powierzchni – została zakupiona 19 sierpnia 1722 r. za 33 000 zł od Teofili Piaskowskiej *de domo* Krzyszkowskiej. Akt zakupu został oblatowany 9 września 1722 r. do akt grodzkich łuckich, a dwa lata później trynitarze łuccy weszli w jej posiadanie. Ostateczny zapis do akt ziemskich krzemienieckich przekazujący zakupione wioski konwentowi łuckiemu został wykonany pod przysięgą 8 października 1729 r. Dwa miesiące później (7 grudnia) dokument donacji wieczystej oblatowano do akt grodzkich łuckich¹⁷.

¹⁷ DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 8, k. 257–257v, 314; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 293, k. 11v, 13–15; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 1012, k. 30v; S. Tylus, *op.cit.*, s. 200–202.

3. Zabudowa folwarczna

Analiza zabudowy w dobrach ziemskich trynitarzy łuckich pokazuje, że wszystkie folwarki zbudowane zostały według jednego schematu różniącego się pewnymi elementami. Wynikało to przede wszystkim z ich wielkości. We wszystkich występowały następujące obiekty gospodarcze: podwórze przeznaczone do składowania zboża przed jego wymłóceniem (ogrodzone różnymi budynkami gospodarczymi), piekarnia, obora (dwie w Jarowicy), chlewik na nierogaciznę lub drób, karmnik dla nierogacizny, spichlerz, piwnica oraz mały browar. Ponadto w każdym folwarku znajdował się dwór (zwany również folwarkiem lub domem ekonomicznym) oraz karczma (dwie w folwarku jarowicko-wyszkowskim). Większość z nich zbudowana była z drewna i pokryta słomą; wyjątek stanowią chruściana obora w Jarowicy, tamtejszy drewniany loch oraz kryty gontem dwór. Na terenie folwarków znajdowały się cztery młyny (dwa w Siekierzycach oraz po jednym w Jarowicy i Wyszkowie). Stajnie występowały tylko w Jarowicy i Boruchowie, natomiast stodoły – w folwarkach siekierzycyckim i boruchowskim. Poza opisaną infrastrukturą na terenie wsi Jarowicy mieściła się cegielnia, która została zrujnowana w 1812 r. i odbudowana

¹⁸ DAŻO, f. 178, op. 1, sp. 51, k. 310–311; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 279, k. 3v–4; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 293, k. 11v–12, 13–15; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 567, k. 10v–11, 13v–14, 15v; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 1012, k. 35v–36v, 38v–39, 40v.

¹⁹ DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 567, k. 11v, 14; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 1012, k. 36v, 39, 40v.

²⁰ DAŻO, f. 178, op. 1, sp. 8, k. 261–261v.

w ciągu następnych trzech lat, oraz drewniany dom, kryty gontem, należący do bednarza klasztornego. Poza zabudowaniami folwarcznymi istniały tam również dwa obiekty samowolnie postawione przez Rosjan w latach 1811–1812 – magazyn oraz piekarnia dla lazaretu¹⁸.

W 1832 r. wszystkie folwarki trynitarские posiadały wozownie, w których znajdowało się łącznie sześć wozów oraz pięć sań. Dysproporcja między wozowniami a stajnikami wynika z faktu, że zarówno wozy, jak i sanie należące do folwarku siekierzyckiego ciągnięte były wyłącznie przez woły, które przetrzymywano w tamtejszej oborze. Dziewięć lat wcześniej w folwarkach jarowickim i boruchowskim znajdowało się dziewięć sań, siedem wozów oraz jedna bryczka. Z czasem nastąpił spadek liczby środków transportu o 35%¹⁹.

4. Areal folwarczy

Próba charakterystyki arealu folwarcznego napotyka na kolejne trudności. Poza omówionymi we wstępie wątpliwościami natury metrologicznej wizytacja z końca XVIII w. (1799 r.) do opisu gruntów ornych (łanów) i sianozęci stosuje odmienne od późniejszych źródeł kategorie obliczania pańszczyzny. Łany określono liczbą dni potrzebnych do ich obrobienia, a sianozęcia – liczbą kosiarzy je wykaszających. Dodatkowo każdy z łanów podzielony został na tzw. trzy „ręce”. Folwark jarowicko-wyszkowski posiadał największy areal (360 dni potrzebnych do obrobienia łanów oraz 90 kosiarzy – do wykoszenia trawy na łąkach). Najmniejszym arealem (45 dni), przy jednocześnie największej powierzchni sianozęci (170 kosiarzy), dysponował folwark siekierzycki. Boruchów do obrobienia znajdujących się na jego terenie łanów potrzebował 225 dni, a na wykoszenie wszystkich sianozęci – 80 kosiarzy²⁰.

Wizytacje z lat 1802, 1804 oraz 1816 nie wprowadzają nowych danych liczbowych. Z protokołu z 1802 r. dowiadujemy się, że folwark jarowicko-wyszkowski dysponował

wystarczającą liczbą pól ornych. Wszystkie folwarki trynitarские – w ocenie wizytatora – cierpiały na niedobór sianozęci oraz pastwisk, natomiast Boruchów i Siekierzycy wraz z Wólką skarżyły się na niedobór pól uprawnych. Wizytacja z 1816 r. zawiera informacje potwierdzające ten stan – do pracy w połączonych areałach folwarcznych jarowicko-wyszkowski wykonywano włościan z pozostałych dwóch wiosek ze względu na tamtejszy niedostatek „dobrej ziemi”. Z drugiej strony, ten sam wizytator informuje, że folwark siekierzycy nie był w stanie uzyskać 100% siana z wykaszania sianozęci z powodu braku rąk do pracy²¹.

Dopiero protokoły wizytacyjne z lat 1823 oraz 1832 zawierają dokładniejsze obliczenia powierzchni folwarków. Najbardziej lakoniczne informacje posiadamy o areale folwarku boruchowskiego. Obejmował on po trzy łany (68 morgów) i sianozęci (20 morgów) o łącznej powierzchni 88 morgów. Pomiędzy należącymi do dworu polami uprawnymi znajdowały się łany włościańskie o nieznannej powierzchni. Nie wiadomo również, jaki obszar zajmował cały folwark.

Dane dotyczące pozostałych wiosek pozwalają określić ich wielkość. W 1832 r. łączny areal folwarku jarowicko-wyszkowski został obliczony na 75 włók, 28 morgów i 226 prętów, z czego 28 włók, 7 morgów i 227 prętów obejmowało 18 łanów dworskich, 1 włókę, 19 morgów i 95 prętów stanowiły sianozęci folwarczne. W rękach włościan znajdowało się wówczas 25 włók, 4 morgi i 113 prętów²². Z kolei pola cerkiewne obejmowały 2 włoki, 8 morgów i 151 prętów. Wizytator podawał, że połączone – włościańsko-cerkiewne – sianozęci liczyły 4 włoki, 21 morgów i 231 lub 235 prętów. Pozostały areal zajmowały zabudowania, drogi, ciek wodny, góry, lasy (zwane ze względu na ich charakter chaszczami) oraz wszelkiego rodzaju nieużytki.

Dzięki danym zawartym w wizytacji z 1823 r. dowiadujemy się, że każdy gospodarz posiadał grunt o wielkości 6 morgów i 200 prętów. Ponadto w Jarowicy, poza

²¹ DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 14, k. 545v; DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 8, k. 310v; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 293, k. 12–13, 15.

²² Nie wiadomo, co dokładnie składało się na grunty włościańskie. Wizytacje milczą w tej sprawie. Biorąc pod uwagę osiadłość folwarku jarowicko-wyszkowski, wynoszącą 31 gospodarzy w 1832 r., uzyskamy obszar o wielkości 6 włók, 26 morgów i 200 prętów. W tym momencie trudno scharakteryzować stan własności pozostałych gruntów włościańskich (18 włók, 7 morgów i 213 prętów). Pomocne w tym celu byłyby dalsze kwerendy zmierzające do odnalezienia, dokładniejszych niż wizytacyjne, opisów folwarków. Szczególnie wartościowe w tym wypadku wydają się mapy folwarków.

²³ DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 567, k. 13–13v, 15, 16v; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 1012, k. 37v–38, 40, 42.

wymienionymi wyżej obszarami, znajdował się również łaciński cmentarz publiczny o powierzchni 1 morgi i 163 prętów, natomiast cała wieś obejmować miała swoim obszarem 33 włóki, 16 morgów i 234,75 pręta. W tym samym czasie Wyszków zajmował niewiele mniejszy obszar (29 włók, 2 morgi i 178,5 pręta).

Podobnie jak folwark jarowicko-wyszkowski – chociaż z mniejszą szczegółowością – zostały opisane Siekierzycy i należąca do niej część Wólki. W 1823 r. łączny areal folwarku obejmował 133 włóki, 16 morgów i 202 pręty. Łany siekierzycyckie zajmowały w tym czasie 3 włóki, 29 morgów i 83 pręty, natomiast powierzchnia pól uprawnych w Wólce była od nich niewiele mniejsza (3 włóki, 10 morgów i 155 prętów). Podobnie prezentowała się powierzchnia sianozęci, z tą wszakże różnicą, że Wólka (24 morgi i 288 prętów) posiadała ich trochę więcej od wsi (23 morgi i 112 prętów). Pozostały obszar zajmowały lasy, zbudowania i błota. Wizytacja z 1832 r. podaje, że cały folwark siekierzycycki liczył 132 włóki, 19 morgów i 205 prętów, co można tłumaczyć wykonaniem dokładniejszych pomiarów, których kulis w tym momencie nie znamy. W tym czasie wszystkie grunty orne obejmowały obszar 7 włók i 273 prętów (dworskie, podzielone na 6 łanów, 49 morgów), a sianozęcia – 14 włók, 6 morgów i 202 pręty (z czego znaczna część – 12 włók i 19 morgów – należała do folwarku). Największą powierzchnię zajmowały natomiast lasy (96 włók, 20 morgów i 41 prętów)²³.

Innym istotnym elementem tworzącym zaplecze gospodarcze folwarków były ogrody. Wizytacje poświęcają im stosunkowo mało uwagi zarówno pod względem arealu, jak i liczby uzyskiwanego z nich plonu. Najdokładniejsze informacje posiadamy o ogrodach należących do wsi Jarowicy. Protokół wizytacyjny z 1799 r. podaje, że rosły tam zarówno owoce, jak i warzywa, nie precyzując jednak, jakie konkretnie gatunki. W latach 1823–1832 folwarki jarowicko-wyszkowski oraz boruchowski posiadały kolejno trzy oraz pięć ogrodów. Siekierzycy w 1823 r. miały również trzy ogrody, jednak w dziewięć lat później

ich liczba spadła do dwóch. Jedyne dane określające ich areal posiadamy dla wsi Jarowicy. Tamtejsze ogrody obejmowały swoim zasięgiem obszar o wymiarach liczonych w sążniach: pierwszy 120×40 , drugi $52,5 \times 29$, trzeci 35×26 ²⁴. Każdy z ogrodów – opisanych w protokołach wizytacyjnych – zawiera dość dokładną lokalizację. Niestety bez dostępu do planów lub szczegółowych map i pogłębionych kwerend odtworzenie dokładnego ich umiejscowienia i wielkości, niepoprzedzone wcześniejszą rekonstrukcją topografii całego terenu folwarcznego, jest mocno utrudnione²⁵.

5. Uprawy

Na terenie folwarków uprawiano żyto, pszenicę, jęczmień, owies, grykę (zwaną hreczką), groch, proso, konopie, len oraz tzw. „ogrodninę”, czyli mak, bób i fasolę. Poniższa tabela (tabela 1) ilustruje – w porządku rocznym – sumaryczną objętość zboża i „ogrodniny” przeznaczoną do zasiewu (wysiew), ilość zebranych plonów (zbiór) oraz uzyskanego z nich ziarna (omłot). Wyniki obliczeń, sporządzone na podstawie zestawień tabelarycznych zaczerpniętych z protokołów wizytacyjnych, zostały zaokrąglone do drugiego miejsca po przecinku.

Tabela 1. Zboże i „ogrodnina” w folwarkach trynitarских w latach 1799–1832²⁶

Rok	Wysiew (w korcach)	Zbiór	
		kopy	omłot (w korcach)
1799	459,25	b.d.	b.d.
1816	b.d.	915,73	b.d.
1823	356,85	1698,7	1584,94
1826	340,97	1009,52	877,13
1827	301,25	641,65	710,06
1828	327,5	719,5	618,38

²⁴ Nie udało się jednoznacznie ustalić, o jaki sążen chodzi, mógłby to być zarówno rosyjski, jak i teoretycznie nowopolski (?). Patrz: J. Szymański, *op.cit.*, s. 173, 180.

²⁵ DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 8, k. 261; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 293, k. 12; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 567, k. 11, 14, 15v; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 1012, k. 35v–36, 38v, 40v.

²⁶ Przypuszczalnie wizytatorowi chodziło o korzec warszawski (skarbowy), ustanowiony w 1764 r., który wynosił 120,31 litra. Dzielił się on na 32 garnce. Z kolei kopa oznaczała sześćdziesięciokrotność. W wypadku zbiorów 1 kopa była równa 60 snopom (nieznanej miary). Jeden korzec zboża odpowiadał ok. 98 kg. Patrz: J. Szymański, *op.cit.*, s. 170, 578; S. Tylus, *op.cit.*, s. 177.

Rok	Wysiew (w korcach)	Zbiór	
		kopy	omłot (w korcach)
1829	397,31	2077,5	1521
1830	379,44	932,5	801,63
1832	281,27	898,84	780,97

Źródło: DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 8, k. 261, 261v; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 293, k. 12v, 14, 15, 16–16v; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 567, k. 18v–19v; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 701, k. 2v–3v; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 756, k. 3v–4; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 826, k. 3v–4; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 859, k. 3v; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 931, k. 3v; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 1012, k. 42v.

Z powyższego zestawienia wynika, że największymi wahaniami wartości charakteryzowały się zbiory i omłoty. Najwyższe zbiory zanotowano w 1829 r. (2077,5 kopy), natomiast najniższe – dwa lata wcześniej (641,65 kopy). Z kolei omłot osiągnął najwyższą wartość w 1823 r. (1584,94 korca), a najniższą – w 1828 r. (618,38 korca). Stosunek najwyższego do najniższego omłotu wynosił w badanym okresie 256%, zbioru – 324%, natomiast wysiew – pomiędzy 1799 (459,25 korca) a 1832 (281,27 korca) – 163%. O ile wysiew zależał od dostępnego areálu, posiadanego ziarna i siły roboczej potrzebnej do jego obsiania, to w przypadku drugiej kategorii (zbioru) istotne znaczenie miały następujące czynniki: warunki pogodowe, obecność szkodników mogących negatywnie wpłynąć na rozwój upraw, wojny czy wreszcie – obecność wojsk.

Zarówno wojny, jak i obecność oddziałów powodowały zaburzenia normalnego trybu działania folwarków. O ile te pierwsze nie wymagają szerszych opisów, o tyle kwaterunek lub przemarsz wojsk zasługuje na omówienie. Jednym z kluczowych elementów kampanii wojskowych – poza ich kredytowaniem – jest stały dostęp do żywności dla żołnierzy oraz pasz dla zwierząt, które w tym czasie stanowiły podstawę transportu zarówno ludzi, jak i wyposażenia. W 1812 r. wojska rosyjskie kwaterowały na terenie folwarków trynitarских, wskutek czego tamtejsza

ludność odnotowała duże straty. Wizytator z 1813 r. obliczył, że nieruchomości trynitarzy łuckich utraciły łącznie 1319 korców zboża oraz 11 000 pudów²⁷ siana (180,18 tony). Wizytator oszacował tylko stratę siana na 14 666 zł 20 gr, co odpowiadało 2200 rublom srebrnym lub 8800 asygnacyjnym. To z kolei negatywnie odbiło się na ogólnej sytuacji finansowej klasztoru, który był zmuszony zakupić zboże o łącznej objętości 2049,19 korca za 15 640 zł 15 gr. Trzy lata później trynitarze musieli ponownie zakupić zboże o objętości 250 korców „na żywność” ze względu na słaby wysiew wiosenny²⁸.

W zestawieniach z 1816 r. pojawiły się dodatkowe dane, które nie zostały uwzględnione w powyższej tabeli. Pierwszą z nich była informacja o zebranych w folwarkach jarowicko-wyszkowskim i siekierzyckim sianie (kolejno 28 stogów oraz 3 sterty i 18 stogów). Dodatkowo ten sam protokół wizytacyjny został rozszerzony o informacje dotyczące zbioru włościańskiego, który dla Boruchowa wynosił 223,63 kopy zboża, a dla Siekierzyc – 22,33 kopy zboża i 14 stogów siana. W 1832 r. zebranych zostało 120 korców ziemniaków. Wizytacja z 1823 r. – jako jedyna – informuje o przeznaczeniu zboża z omłotu: na następny wysiew we wszystkich trzech folwarkach przeznaczono 414,31 korca ziarna, ordynariusze otrzymać mieli 263 korce, natomiast na tzw. „dyspartymencie do klasztoru” przeznaczono 689 korców. Dodatkowo wizytator informował, że brakujące gatunki zbóż, potrzebne do zasiewów, tuczenia wieprzy, karmienia drobiu czy pracy gorzelni, pokrywano ze sprzedaży posiadanego w nadmiarze ziarna²⁹.

6. Żywy inwentarz

Każdy z folwarków – poza uprawą roli – posiadał własny żywy inwentarz. Jego sumaryczne zestawienie w latach 1799–1832 – z podziałem na kategorie (konie, bydło, nierogacizna, owce oraz drób) – przedstawia tabela 2. Wizytatorzy nie byli w tej mierze bezwzględnie konsekwentni.

27 Rosyjska miara masy odpowiadająca 16,38 kg. Patrz: J. Szymański, *op.cit.*, s. 181.

28 DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 293, k. 16v.

29 *Ibidem*, k. 14, 16; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 567, k. 19v; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 1012, k. 42v.

O ile w 1816 r. dla folwarku boruchowskiego i siekierzyc-
kiego podawano osobno liczebność żywego inwentarza
należącego do klasztoru i jego poddanych (w przypadku
folwarku jarowicko-wyszkowskiego zastosowano po-
dział na wsie, ale można przypuszczać, że w obliczeniach
wzięto również pod uwagę zwierzęta poddanych), o tyle
w innych wizytacjach sprawa nie jest już tak klarowna.
W 1799 r. podano liczebność zwierząt w całej wsi, nie pre-
cyzując, do kogo one należą. Z kolei w wizytacjach z lat
1823 i 1832 określano ich liczbę w samym tylko folwarku.

Tabela 2. Żywy inwentarz w dobrach trynitarских w latach 1799,
1816, 1823, 1827 i 1832

Rodzaj zwierząt hodowlanych	1799	1816	1823	1832
konie	15	60	30	15
bydło	89	211	40	33
nierogacizna	54	166	51	36
owce	82	198	56	69
drób	b.d.	b.d.	295	128
Łącznie	240	635	472	281

Źródło: DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 8, k. 261, 261v; DAŻO, f. 90, op. 1,
sp. 293, k. 12v, 13v, 15–15v, 16v; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 567, k. 11v,
13v–14, 15v; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 756, k. 1, 3v; DAŻO, f. 90, op. 1,
sp. 1012, k. 36v, 39, 40v.

W 1816 r. wioski trynitarские posiadały sumarycz-
nie najwyższą liczbę zwierząt w opisywanym okresie
(do której wliczono zarówno folwarczne, jak i należą-
ce do poddanych). W porównaniu do końca XVIII w.
nastąpił wzrost ogólnej liczby o 265%. Z kolei w latach
1823–1832 odnotowano spadek o 40%. Najwyższa znana
liczba zwierząt znajdujących się w pojedynczym folwar-
ku (wyszkowski; 1816 r.) wynosiła 360 sztuk (31 koni,
110 sztuk bydła, 134 owce oraz 85 sztuk nierogacizny).
Z kolei najniższa (11 sztuk bydła oraz nierogacizny) zo-
stała odnotowana w tym samym roku w folwarku sie-
kierzycyckim. Wizytator z 1802 r. – nie podając danych

liczbowych – informował swoich przełożonych, że we wszystkich folwarkach zmniejszyła się liczba koni oraz bydła, co – jego zdaniem – zostało częściowo spowodowane „przez rewolucję w Kraju”, a częściowo – przez zarazę, jaka wystąpiła ok. 1800 r. Ponowny pomór nastąpił w 1827 r. (przed 18 listopada) i prawdopodobnie wtedy liczebność zwierząt – zarówno folwarcznych, jak i włościańskich – była najniższa w badanym okresie (23 konie i 14 sztuk bydła). Zjawiska pomoru są tylko wzmiankowane w wizytacjach, dlatego nie sposób odnieść się szerzej do tego tematu bez dostępu do bardziej szczegółowych materiałów. Inną przyczyną uszczuplenia żywego inwentarza była obecność wojsk rosyjskich w 1812 r. na terenie Łucka oraz folwarków trynitarских. W Siekierzycach oraz Wólce Siekierzyckiej dopuścili się oni grabieży dwóch wieprzy, 20 sztuk bydła, 35 indyków, 62 gęsi oraz 70 kur. Nie była to jedyna „uciążliwość”, jaka spadła na włościan trynitarских. Od maja do listopada tego roku poddani klasztorni zmuszeni byli użyć czterokrotnie swojego sprzężaju w celu przewozu mąki lub ziarna oraz zapewnienia transportu asesorowi Tomaszewskiemu. Spośród udostępnionego sprzężaju utraciono 12 koni oraz dwie pary wołów. Łączna wartość tylko tej szkody włościańskiej została oszacowana na 1180 rubli asygnacyjnych³⁰.

Poza żywym inwentarzem folwark boruchowski posiadał również pasiekę obejmującą w 1799 r. ok. 15 pni, natomiast 17 lat później – zaledwie pięć uli. Pasieka istniała zapewne do 1823 r., bowiem w spisie ordynariuszy odnajdujemy pasiecznika boruchowskiego, który za swoje usługi otrzymał w tym roku 2,25 korca zboża w ziarnie oraz jedną sztukę odzieży (czapkę). Istnieje przesłanka świadcząca o obecności włościańskiej hodowli pszczół w folwarku siekierzyckim. Rachunek za 1799 r. zawiera informacje o tzw. „oczkowym” (18 zł 15 gr) płaconym od pni pasiecznych i barci. Folwarki jarowicko-wyszkowski oraz siekierzycki nie posiadały w tym czasie pasiek,

³⁰ DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 14, k. 545v; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 279, k. 4, 6v; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 293, k. 13v, 15v.

³¹ DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 8, k. 261, 261v; DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 14, k. 546v; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 293, k. 14v; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 567, k. 17v.

a w późniejszych wizytacjach informacje o pszczołach mają charakter marginalny lub są pomijane³¹.

7. Demografia oraz pańszczyzna

Protokoły wizytacyjne z lat 1799–1816 zawierają opis demograficzny poszczególnych wsi folwarcznych z podziałem na płeć mieszkańców. Materiały późniejsze (1823–1832) koncentrują się na opisie osiadłości. Poniższa tabela (tabela 3) prezentuje liczbę ludności poszczególnych wsi w latach 1799–1816.

Tabela 3. Ludność wsi folwarcznych w latach 1799, 1802, 1804, 1812 oraz 1816

Folwark	1799		1802		1804		1812		1816	
	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K
Jarowica	40	39	347	306	41	39	292	b.d.	27	27
Wyszków	138	113			139	113			80	81
Boruchów	108	105			119	109			75	69
Siekierzyce	b.d.	b.d.			62	51			10	9
Wólka Siekierzycka	b.d.	b.d.							17	16
Łącznie	b.d.		653		673		b.d.		411	

M – mężczyźni; K – kobiety

Źródło: DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 8, k. 261, 261v; DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 14, k. 545v; DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 8, k. 310, 311; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 279, k. 4v; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 293, k. 12–12v, 13v, 14v, 15v–16.

W świetle powyższych danych widzimy drastyczny spadek liczby ludności wsi folwarcznych (a zatem i folwarków), jaki nastąpił w wyniku obecności na ich terenie wojsk rosyjskich. Zakładając, że liczba kobiet w 1812 r. była proporcjonalna do liczby mężczyzn, oznaczałoby to, że folwarki w tym czasie liczyły mniej niż 600 osób. Wizytator z 1813 r. podaje, że w wyniku okupacji z 1812 r. liczba ta zmniejszyła się o 100 mężczyzn (13 rekrutów oraz 87 zmarłych). W takim razie podana w tabeli

wielkość jest jedynie stanem z początku 1812 r. W tym świetle głęboka dysproporcja pomiędzy 1804 a 1816 jest zrozumiała. Przepuszczalnie – zakładając, że liczba kobiet również uległa zmniejszeniu – w 1813 r. folwarki trynitarские zamieszkiwało ok. 400 osób. Dodatkową informacją – pominiętą w innych wizytacjach poza protokołem z 1813 r. – jest liczba 103 chałup włościańskich we wszystkich folwarkach. Duża ich część była w tym czasie niezamieszkana z powodu – jak relacjonował wizytator – „ubycia mieszkańców przez rozmaite powyżej wyrażone choroby, śmierci i nędzy przyczyny zniszczonych lub wymarłych”. Choroby te spowodowane zostały bezpośrednio rekwizycjami rosyjskimi obejmującymi ziarno, żywy inwentarz, opał, jak również ubrania, co w połączeniu z okresem jesienno-zimowym skutkowało nie tylko chorobami, ale i śmiercią³².

Zaprezentowane dane statystyczne określające sumaryczną liczbę mieszkańców poszczególnych wsi nie pozwalają ocenić wymiaru pańszczyzny. W tym celu wizytatorzy posługiwali się kategorią osiadłości. Tym mianem określano liczbę gospodarzy w poszczególnych wsiach folwarcznych. Celem ich opisu było określenie wymiaru powinności tygodniowych i rocznych. Liczba posiadanego przez pojedynczego gospodarza sprzężaju stanowiła podstawę do określenia pańszczyzny. W przypadku, gdy gospodarz posiadał przynajmniej dwie sztuki wołów lub koni, wykonywał pańszczyznę ciąglą; w przeciwnym razie – pieszą. Bez względu na rodzaj, przeciętny wymiar pańszczyzny wynosił trzy dni w tygodniu. Poza tym każdy gospodarz zobowiązany był wykonać określoną liczbę dni tzw. powinności rocznych, takich jak zakosy (jeden dzień w roku), obkosal (jeden dzień w roku), zażynki (jeden lub dwa dni w roku), obżynki (jeden lub dwa dni w roku), tłoki (cztery dni w roku) oraz szarwarki (12 dni w roku)³³. Wizytatorzy nie definiują powyższych pojęć. Kolejnym obowiązkowym świadczeniem było dostarczenie określonej liczby motków przędzy (sześć sztuk rocznie), kur lub kapłonów (dwie sztuki rocznie) oraz jaj

32 DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 279, k. 4, 4v.

33 Zakosy oznaczały pańszczyznę polegającą na wykaszaniu pól i sianożęci w trakcie żniw i sianokosów, z kolei obkosal dotyczyły ogólnie obowiązku obkosalenia pola lub łąki. Zażynki była to praca na rzecz dworu w czasie rozpoczęcia żniw, natomiast obżynki dotyczyły dalszej ich części. Tłokami określano pracę zleconą włościanom przez dwór np. w czasie żniw, natomiast szarwarki – określane również pańszczyzną drogową – dotyczyły zarówno włościan, jak i posiadanego przez nich sprzężaju. Patrz: S. Tylus, *op.cit.*, s. 178.

34 DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 567, k. 12, 12v, 14v, 16; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 1012, k. 36v, 37, 39v, 41.

(pięć sztuk rocznie). W tym miejscu należy podkreślić, że – według tabel osiadłości – wymiar pańszczyzny obliczany był dla pojedynczego gospodarza zamieszkującego jedną chatę, a nie dla jednego włościanina. Stąd wynika oczywisty wniosek, że pańszczyzna mogła być dzielona w obrębie gospodarstwa włościańskiego³⁴.

Bardzo istotnym wskaźnikiem była zatem liczba gospodarzy zamieszkujących poszczególne wsie. Tabela 4 przedstawia liczbę gospodarzy (ciągłych oraz pieszych) w poszczególnych wsiach folwarcznych w latach 1799–1832.

Tabela 4. Gospodarze w folwarkach trynitarских w latach 1799, 1802, 1816, 1823, 1826, 1827–1830 oraz 1832

Folwark	1799		1802		1816		1823		1826		1827–1830		1832	
	C	P	C	P	C	P	C	P	C	P	C	P	C	P
Jarowica	4	3	2	7	0	3	2	5	7		7		3	2
Wyszków	34	0	30	7	15	12	14	14	28		27		9	15
Boruchów	30	1	29	3	8	17	11	16	27		27		6	21
Siekierzycza					3	2	4	1					5	0
Wólka Siekierzycza	14	1	12	2	7	2	5	5	14		14		4	5
Łącznie	82	5	73	19	33	36	36	41	b.d.		b.d.		27	43
		87		92		69		77		76		75		70

C – gospodarz ciągły; P – gospodarz pieszy

Źródło: DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 14, k. 545v; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 293, k. 12, 13, 14–14v, 15v–16; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 567, k. 12–12v, 13–13v, 14v, 16; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 701, k. 2v; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 756, k. 3v; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 826, k. 3v; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 859, k. 3v; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 931, k. 3v; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 1012, k. 36v, 37, 39v, 41.

Powyższe zestawienie obrazuje systematyczny spadek ogólnej liczebności gospodarzy. Bezpośrednią przyczyną takiego stanu rzeczy mogła być obecność wojsk rosyjskich w folwarkach trynitarских w 1812 r. i poniesione w ich wyniku straty, które odcisnęły trwałe piętno na

sytuacji materialnej tamtejszej ludności. Zasiewy prawie w całości zostały zniszczone, nastąpiło wiele konfiskat – spowodowanych zarówno urzędowymi decyzjami oficjeli rosyjskich, jak również samowolnymi działaniami żołnierzy, które nie spotkały się z naganą ze strony zwierzchników – które objęły 1319 kop zboża o wartości wycenionej na 1319 rubli srebrnych lub 5276 asygnacyjnych. W folwarku siekierzyckim zagrabiono również 20 garncy sera, 1400 kwart³⁵ okowity oraz należące do włościan ubrania i ruchomości – wszystko (wraz z opisanymi we wcześniejszej części stratami żywego inwentarza) oceniono na 500 rubli srebrnych. Wizytator tak oceniał sytuację:

Ale co najgorsza, poddanych z wszelkich do życia potrzeb ogołociwszy, w ciężkie choroby wprawilo, iż w jednej tylko wiosce Siekierzycach więcej 31 osób obojej płci umarło. Później znowu przez kilka miesięcy, a mianowicie i w szczególności dnia 7 i 11 marca roku bieżącego [1813], przechodzące komendy nie tylko podwody brali, przez co i bydła, i wozów wiele przepadło, ale nawet ludzi i bydła niemiłosiernie bili, pałaszami dobytymi płażowali, ojca Ambrożego, prokuratora, łajali, potrącali, w karczmie gorzałkę gwałtem toczyli i bez zapłaty pili, a to za rozkazem jakiegoś oficera, który się majorem tytułował. Zaniósł się o to skarga do W. Osypa Iwanowicza, pułkownika, komendanta łuckiego, i na jegoż przedłożenie dnia 17 marca podane było do niego prośzenie o załogę i zapobieżenie tak przykrym wypadkom, ale satysfakcja żadna nie nastąpiła.

Podobnie przedstawiała się sytuacja w Wyszkwowie i Boruchowie jesienią 1812 i zimą 1812/13 r. Ciągłe przemarsze wojsk, połączone z żądaniem zapewnienia armii rosyjskiej przez włościan trynitarzkich po kilku podwodów (konnych lub wołowych) tygodniowo, bezwzględny

35 Przepuszczalnie jest to kwarta warszawska (skarbową), ustanowiona w 1764 r., odpowiadająca objętości równej 0,94 litra. Patrz: J. Szymański, *op.cit.*, s. 170.

konfiskatami środków transportu powodującymi niejednokrotnie zniszczenie lub uszkodzenie przewożonych nimi produktów, dodatkowo rekwizycje plonów oraz wszelkiej żywności, a na koniec niszczenie i palenie ogrodzeń – to wszystko spowodowało, że – jak relacjonuje wizytator klasztoru trynitarzkiego z 1813 r. – „dzisiaj pozostali biedni poddani ogołoceni z wołów, koni i wozów, nie mając w wielkiej części czym poorać, ani chrustu i kołków przynieść, sposobu nie mieli do zasiania roli i ogrodów, i w ostatniej nędzy zostają”. Z tego powodu trynitarze łuccy zmuszeni byli wziąć zboże na kredyt, aby zapewnić ziarno na wiosenne zasiewy oraz żywność ograbionym poddanym. Ponadto – zakładali za nich podatki – aby do czasu przywrócenia folwarków do normalnej działalności zdjąć z nich nadmiar ciężarów finansowych³⁶.

Kolejnym wnioskiem – nasuwającym się pod wpływem analizy tabeli 4 – jest systematyczne pogarszanie się położenia materialnego włościan, a zatem i klasztoru. Pod koniec XVIII w. dominowali gospodarze ciągli (94%), posiadający w myśl zestawień przynajmniej dwie sztuki zwierząt pociągowych (konie lub woły). W następnych trzech latach ich liczba spadła o dziewięć, przy jednoczesnym wzroście o 14 poddanych pieszych. Opisana wyżej okupacja rosyjska spowodowała, że nastąpił gwałtowny spadek ogólnej liczby gospodarzy, a jednocześnie – zwiększenie liczby pieszych (52%). Pomimo pewnych fluktuacji (np. w 1823 r., gdy wzrosła ogólna liczba gospodarzy) przewaga liczebna nieposiadających sprzężaju nad gospodarzami ciąglymi utrzymała się do 1832 r. Miało to wymierne odbicie w postaci rachunków przychodu generowanego przez pańszczyznę. Dniówka pańszczyzny ciągłej przynosiła dochód rządu 15 gr, natomiast pieszej – tylko 10 gr.

Na koniec warto scharakteryzować specyficzną kategorię pracowników folwarcznych, jaką byli tzw. ordynariusze. W ten sposób określano pracowników folwarcznych wykonujących zadania wymagające odpowiednich kwalifikacji, za które otrzymywali zapłatę. Jednocześnie – ze

względem na swoje specjalistyczne obowiązki – zazwyczaj byli zwolnieni z całości pańszczyzny oraz większej części powinności rocznych (wyjątek stanowi sotnik wyszkowski w 1823 r., nieujęty w tabeli ordynariuszy). W 1823 r. folwarki trynitarские posiadały łącznie 23 ordynariuszy, byli to: trzech ekonomowie (jarowicki, boruchowski oraz siekierzycki), pisarz oraz gumieny jarowiccy, pasiecznik boruchowski, leśniczy siekierzycki, troje parobków, pastuchów, gospodyń oraz dziewczek, dwaj pobereźnicy oraz cyrulik i kominiarz. Dziewięć lat później ich liczba spadła do 22; zniknął pisarz, gumieny oraz pobereźnik, przybył za to sotnik (pominięty we wcześniejszym spisie) oraz dwóch parobków i pastuchów. W badanym okresie najwyższe uposażenie otrzymywał w 1832 r. ekonom jarowicki, na które składało się 300 zł, 49 korców różnych zbóż w postaci ziarna, wieprz, 20 garnców soli oraz 50 arszynów³⁷ płótna. Z kolei najniższe uposażenie pobierał w 1823 r. kominiarz – 50 zł pensji oraz 4 korce zboża. Łącznie w 1823 r. utrzymanie ordynariuszy kosztowało 1032 zł, 32 pary obuwia (nowego oraz przyszw), 53 sztuki odzieży (koszule, siermięgi, chołoznie, letniki oraz czapki), 396 arszynów płótna, 245 funtów połci boczku oraz 10 sadła, trzy wieprze oraz 260 korców zboża w ziarnie (żyto, pszenica, jęczmień, owies, gryka *vel* hreczka, groch, jagły oraz konopie). W 1832 r. łączny koszt utrzymania ordynariuszy zmniejszył się. W tym roku wypłacono 926 zł pensji (o 10% mniej niż przed dziewięcioma laty). Obniżeniu uległy również pobory zboża (247,5 korca), obuwia (30 par), odzieży (29 sztuk). Wzrosła natomiast liczba uzyskiwanych przez ordynariuszy płótna (470 arszynów), omasty w postaci połci (204 funty) i sadła (15 funtów). W dalszym ciągu ekonomowie otrzymywali po jednym wieprzu. Pojawiła się natomiast nowa forma zapłaty, jaką była sól (3 korce 25 garnców)³⁸.

Podsumowując, sytuacja materialna folwarków trynitarских oraz ich mieszkańców uległa trwałemu pogorszeniu w wyniku działalności wojsk rosyjskich na

37 Arszyn był rosyjską miarą długości wynoszącą 0,7112 m. Patrz: J. Szymański, *op.cit.*, s. 180.

38 DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 567, k. 17v; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 1012, k. 43.

ich terenie w latach 1812–1813. Najbardziej zmiennym przejawem tego zjawiska był spadek o 67% liczby gospodarzy ciągłych oraz wzrost aż o 860% liczby poddanych pieszych pomiędzy 1799 a 1832 r. Próby zanoszenia skarg do władz zaborczych – zarówno cywilnych, jak i wojskowych – nie przyniosły, jak informuje wizytator, żadnych wymiernych skutków. Nie tylko odpowiedzialni nie zostali pociągnięci do odpowiedzialności, ale nie udzielono folwarkom trynitarским ochrony mającej na celu zapobiec dalszym ekscesom, w wyniku których zubożeniu ulegli włościanie trynitarscy, a część z nich poniosła śmierć. Konteksty oraz kulisy tego zdarzenia będą wymagały wyjaśnienia. Niezbędne będzie uzyskanie odpowiedzi na dwa kluczowe pytania – po pierwsze, czy tylko wioski trynitarские zostały w ten sposób potraktowane, oraz, po drugie, jak zdarzenia lat 1812–1813 wpłynęły na ogólną sytuację finansową łuckiego konwentu trynitarzy w latach 1799–1832.

BIBLIOGRAFIA

I. ŹRÓDŁA

A. ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE

Państwowe Archiwum Obwodu Żytomierskiego w Żytomierzu [DAŻO]

- f. 178, op. 51, sp. 8, k. 257–263, Opisanie Kościoła i Klasztoru Łuckiego Xięży Trynitarzow w czasie Wizyty Generalnéy z rozporządzenia Jaśnie Wielmożnego Imci Xiędza Kaspra Kazimiérza Kolumna Cieciszowskiego Biskupa Łuckiego i Żymierskiego Kawalera Orderow S^o Alexandra Newskiego, Orła Białego i S^o Stanisława przez WIX^a Marcina Bossakowskiego Kanonika Katedralnego i Assessora Konsystorza Generalnego Łuckiego Delegowanego Wizytatora Generalnego odprawioney Dnia 17. Augusta 1799. Roku.
- f. 178, op. 51, sp. 14, k. 543–548, N° 1mo r. 1802. WIADOMOŚĆ o Stanie Kościoła i Klasztoru XXży Trynitarzów Łuckich dnia 27 Mieca 8bra Roku 1802. UCZYNIONA.
- f. 178, op. 51, sp. 8, k. 304–316v, Łuck Trynitarze. N° 4to r. 1804.
- f. 90, op. 1, sp. 279, Na skutek Zalecenia z N 55. dnia 6. Februarii roku bieżącego zapadłego Jaśnie Wielmożnego Gaspra Kolumna Cieciszowskiego Biskupa Łuckiego i Żytomiérskiego wielu Orderów Kawalera od Zakonnego Xięży Trynitarzów Łuckich Kościoła dnia 19. Maja 1813. roku z Dekanatu Łuckiego podana iest Wiadomość.
- f. 90, op. 1, sp. 293, Wizyta Kosciołu i Klasztoru Trynitarzkiego Łuckiego w r. 1816^m.
- f. 90, op. 1, sp. 567, Wizyta Generalna Koscioła i Klasztoru XXży Trynitarzy Łuckich 1823 Roku.
- f. 90, op. 1, sp. 701, Opisanie Kościoła i Klasztoru Łuckiego Xięży Trynitarzów 1826. roku.
- f. 90, op. 1, sp. 756, Akt Wizyty Generalney Kościoła i Klasztoru XX Trynitarzów Łuckich Roku 1827 dnia [18] Listopada dopełniony.
- f. 90, op. 1, sp. 826, Akt Wizyty Koscioła i Klasztoru XX Trynitarzów Łuckich 1828. Roku.
- f. 90, op. 1, sp. 859, Akt Wizyty Generalney Koscioła i Klasztoru XX Trynitarzów Łuckich z polecenia J. W^o Kaspra Kazimierza Kolumna Cieciszowskiego Arcy-Biskupa Metropolity Rzymsko[-]Katolickich Kosciołów w Rossyi. Biskupa Łuckiego i Żytomierskiego. Członka Honorowego Cesarskiego Wileńskiego Uniwersytetu i Towarzystwa przyjaciół Nauk Warszawskiego, Orderów Alexandra Newskiego Komandora, Orła Białego i S^o Stanisława Kawaler – Przez JW^o

- Marcina Krzyżanowskiego, Prałata Scholastyka Katedralnego, Vice Officyała Konsystorza Generalnego Łuckiego ST. Doktora.
- f. 90, op. 1, sp. 931, Akt Wizyty Generalnéy Kościoła i Klasztoru XX. Trynitarzów Łuckich, z polecenia JW Kaspra Kazimierza Kolumna Cieciszowskiego Arcy-Biskupa Metropolity Rzymsko-Katolickich Kościołów w Rossyi. Biskupa Łuckiego i Żytomierskiego, Członka Honorowego Cessarskiego Wileńskiego, Uniwersytetu, i Towarzystwa, przyjaciół Nauk Warszawskiego Orderu Alexandra Newskiego Kommandora, Orła Białego i Świętego Stanisława Kawaler[a]. Przez JW. Józefa Salezego Młodzianowskiego, S. Teologii Doktora Prałata Kustosza Katedralnego Assessora Konsystorza, Generalnego Łuckiego. – Proboszcza Kowelskiego – 1830° – 8 – 8bris.
- f. 90, op. 1, sp. 1012, Akt Wizyty Kościoła i Klasztoru XX Trynitarzów Łuckich; z Polecenia JW^o Michała Jana Piwnickiego Biskupa Łuckiego i Żytomirskiego, uczonych Towarzystw Członka honorowego, Prawa Kanonicznego i Ś. Teologii Doktora, Orderow Ś Anny I i S^o Włodzimierza III Klasy Kawalera – przez JW^o Michała Sylwestrowicza, Ś Teologii Doktora, Kanonika Katedralnego Łuckiego, Assesora Rzymsko-Katolickiego Duchownego Łuckiego Konsystorza – za rok 1832 uczynioney.

B. ŹRÓDŁA DRUKOWANE

- Tylus S., *Trynitarze łucy w świetle wizyty generalnej 1799 r.*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1998, t. 70, s. 137–206.

II. OPRACOWANIA

- Borowski F., *Dekret kasacyjny z roku 1819 i jego wykonanie w stosunku do zakonów diecezji sandomierskiej*, Szczęśne 2017.
- Dębowska M., *Diecezja łucka i żytomierska w pierwszych latach istnienia. Wybrane zagadnienia*, Lublin 2014.
- Dębowska M., *Rządy biskupa Kaspra Kazimierza Cieciszowskiego w niekanonicznej diecezji pińskiej (1795–1798)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2013, t. 100, s. 181–203.
- Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, t. 1: A–N, A. Mączak (red.), Warszawa 1981.
- Główka D., *Gospodarka w dobrach plebańskich na Mazowszu w XVI–XVIII wieku*, Warszawa 1991.
- Główka D., *Majątek osobisty duchowieństwa katolickiego w Koronie w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 2004.
- Historia Kościoła w Polsce*, t. 2: 1764–1945, cz. 1: 1764–1918, B. Kumor, Z. Obertyński (red.), Poznań–Warszawa 1979.
- Janeczek Ł., *Gospodarka w dobrach skasowanego klasztoru oo. Cystersów w Koprzywnicy w latach 1819–1864*, Zielona Góra 2019.

- Kluczevska-Stanek M., *Gospodarka plebańska w dekanacie Kije pod koniec XVIII wieku*, „Między Wisłą a Pilicą. Studia i Materiały Historyczne” 2006, t. 7, s. 111–136.
- Kościół parafialny w Lubomlu. *Wizytyacje generalne z lat 1796–1839*, M. Dębowska (oprac.), Lublin 2012.
- Kowalski W., *Uposażenie parafii archidiaconatu sandomierskiego w XV–XVIII wieku*, Kielce 1998.
- Kropidłowski Z., *Dobra materialne, wyposażenie i dochody parafii, duchowieństwa i służby kościelnej dekanatu puckiego w okresie staropolskim*, Gdańsk 2007.
- Prokop K.R., *Fabrica ecclesiae. Budowa i utrzymanie katolickich miejsc kultu w diecezji krakowskiej w czasach nowożytnych*, Kraków 2011.
- Romański-Cebula S., *Kościół pw. św. Jakuba i klasztor bonifratrów w Łucku w opisie wizytacyjnym z 1832 roku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2020, t. 113, s. 351–381.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 15, cz. 1–2, B. Chlebowski (red.), Warszawa 1902.
- Sobczyńska-Szczepańska M., *Architektura trynitarzy na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Katowice 2017.
- Szczepaniak J., *Diecezje łucka i żytomierska w świetle schematyzmu na 1832 rok (1). Schematyzm – edycja źródła*, „Textus et Studia” 2021, nr 3 (27).
- Szczepaniak J., *Diecezje łucka i żytomierska w świetle schematyzmu na 1832 rok (2). Dekanaty, parafie, zakony, kościoły i klasztory*, „Textus et Studia” 2021, nr 4 (28).
- Szczepaniak J., *Katalog kościołów oraz duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego diecezji łuckiej i żytomierskiej (1850–1867)*, z. A: *Ordynariusz, instytucje centralne diecezji łuckiej i żytomierskiej, parafie diecezji łuckiej oraz indeks miejscowości diecezji łuckiej*, Kraków 2020.
- Szczepaniak J., *Katalog kościołów oraz duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego diecezji łuckiej i żytomierskiej (1850–1867)*, z. B: *Parafie diecezji żytomierskiej, klasztory, zmarli oraz indeks osobowy duchowieństwa obu diecezji i indeks miejscowości diecezji żytomierskiej*, Kraków 2021.
- Szczepaniak J., *Katalog kościołów oraz duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego diecezji łuckiej i żytomierskiej (1850–1867)*, z. C: *Diecezja łucka i żytomierska w świetle schematyzmów z lata 1850–1867 (mps)*.
- Sznarbachowski F., *Początek i dzieje Rzymsko-katolickiej Diecezji Łucko-Żytomierskiej, obecnie Łuckiej, w zarysie*, Warszawa 1926.
- Szymański J., *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2012.
- Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku*. Spisy, E. Janas, W. Kłaczewski (oprac.), Kórnik 2002.
- Wiśniewski J., *Uposażenie kościołów, duchowieństwa i służby kościelnej w diecezji pomezkańskiej (XVI–XVIII w.)*, Olsztyn 2013.

- Witko A., *Sztuka w służbie Zakonu Trójcy Świętej w siedemnastym i osiemnastym stuleciu*, Warszawa 2002.
- Witko A., *Trynitarze*, Kraków 1999
- Wołyński [Giżycki J.M.], *Wspomnienie o Trynitarzach na Wołyniu, Podolu i Ukrainie*, Kraków 1909.
- Wołyński [Giżycki J.M.], *Zniesione kościoły i klasztory rzymsko-katolickie przez rząd rosyjski w wieku XIX-tym w diecezji łuckiej, żytomierskiej i kamienieckiej (gub. wołyńskiej, kijowskiej i podolskiej)*, „Nova Polonia Sacra” 1928, t. 1, s. 1–407.
- Wołyński [Giżycki J.M.], *Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi*, t. 1–2, Kraków 1918.
-